

KÕNEKÄÄNU SUHETEST RAHVALUULE TEISTE LIIKIDEGA

I. Sarv

Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

1

Erinevalt rahvaluule teistest žanridest iseloomustab kõnekäändu tema suhteline iseseisvusetus, s. t. sõltuvus kontekstist, milles teda kasutatakse. Paljud kõnekäänud ei moodustagi terviklikku lauset, vaid ainult osa sellest. Selles mõttes ongi õige defineerida kõnekäändu kui traditsioonilist tabavat ja piltlikku lauseilustust. Kõnekäändu üksikutes alaliikides on püsiva ja vaba sõnaühendi suhted mõnevõrra erinevad. Näiteks lauses *Ehmatusest kukkus tal süda saapa säärde* moodustab püsiva sõnaühendi vaid sõrendatud osa. Umbes samasugune suhe on kõnekäänul (s. o. püsival sõnaühendil) kontekstiga (s. o. vaba sõnaühendiga) paljudes rahvapärastes võrdlustes. Viimasedki on kohandatavad mitmesugustele võrreldavatele, näit.: *Poiss (~tüdruk, mees, Ants, Ann) teeb tööd nagu hobune*. On küll olemas selliseidki kõnekäände, mis moodustavad tervikliku lause (*Ütle sõna selgede, ma lase joru julgedel* või *Mis maa jagamine teil seal on!* jt.), aga välisest süntaktilisest iseseisvusest hoolimata sõltub nende kasutamine ja ka nende tähendus kindlast situatsioonist või kaugemast kontekstist.

Kõnekäändude asetamisel konteksti on palju improvisatsioonilist. Võrdlemisi iseloomulik on olukord, kus üht fraasi on võimalik kasutada mitmes tähenduses. Näiteks võrdlemine *karuga* võib tähendada kas töökuuse või ka kohmakuse rõhutamist, aga iseloomustada võrreldavat mõnest muustki küljest. Mitu tähendust tuleb arvesse ka kõnekäändu teistes liikides. Näiteks piltlik kõnekäänd *Tõmbas teisel naha üle kõrvade* võib tähendada peksasaamist, veel sagedamini märgib petmist või kellegi majanduslikku kahjustamist (viimane tähendus on arvestatav eriti ärilistes tehingutes).

Sõltuvus kontekstist iseloomustab kogu kõnekäänurepertuaari. Paindlikkus konteksti suhtes annab palju võimalusi erinevateks

tähenduslikeks nüanssideks. Tunduvalt erinev võrreldes kõnekäänu teiste alaliikidega on püsivate sõnapaaride suhe kontekstiga. Lihtne sõnapaar kujutab endast rahvapärase väljendi algüksust, mille ümber võib tekkida mitmesuguseid kõnekäände, aga muidki väljendeid (vanasõnu, lauluvärsse jne.). Viimaste tähenduslik ja sisuline suund sõltub kontekstist. Koos lähema kontekstiga moodustavad lihtsad sõnapaarid kindla mõtteterviku, seega siis kõnekäänu.

Lihtsate, laiendamata sõnapaaride kujundamise printsiip on võrreldav regivärsilises rahvalaulus esineva parallelismi ülesehitusega. Samal ajal kohtame pidevust lihtsate sõnapaaride ja väljaarendatud keerukate väljendite vahel, mida siin on nimetatud laiendatud sõnapaarideks. Kõige püsivama osa niisugusest väljendist moodustab lihtne sõnapaar, mille ümber organiseeruvad laiendid ja kontekst. Mainitud suhete selgitamiseks jälgime sama sõnapaari kasutamist, näit. *kuulma-nägema*: *No sina olet kah üits ineminel! Ei sina näe ega kuule midagi* (RKM II 84, 540 < Ote). Kaugema konteksti moodustab siin esimene lause. Lähem kontekst võib olla mõnikord üsna napp: *Appi! Appi! Kuuljad, näggiad* (Vestring, 6).

Sama sõnapaari (*kuulma-nägema*) kasutatakse laiendatult mitmes teises kõnekäänus, näit. *Sel kuul ei kuule, sel nädälil ei näe* — öeldakse vastuseks, kui keegi midagi niisugust ütleb, mida teine ei taha kuulda (H II 24, 616 < Hel). Siingi jääb kõnekäänu sisu peamiseks kandjaks ikkagi sõnapaar, tähendus suund, samuti ka kogu kõnekäänu tähenduslik funktsioon on eelmisest erinev. Vaadeldav sõnapaar esineb veel õige mitmes traditsioonilises väljendis, näit.: *Eks sa näe, mis mõtsan / ja kuule, mis kuuse otsan* (E 19561 < Rõu). Ka siin jääb kõnekäänu tähenduse põhisuund (millegi tajumine, nägemine-kuulmine) samaks püsiva sõnapaari tõttu, kuid tähendusliku funktsiooni erinevustest tulenevalt (võrreldes eespool esitatutega) on erinev ka kontekst, milles väljend saab oma lõpliku tähenduse. Sedasama sõnapaari võib kohata mujalgi, näit.: *Üks ei kuulõ, tõnõ ei näe* — viletsate halbade tööriistade või saamatute inimeste kohta (ERA II 262, 269 < Räp); *Üks ei kuulõ, tõnõ ei näe, kolmas kogone pimme* (ERA II 156, 302 < Räp). Viimane tekst näitab laiendatud sõnapaaride lihtsat edasiarendamist ühe paralleelse osa lisamise teel. Niisugune kolmeosaline väljend võib esineda otseselt et-võrdluse kujul, moodustades sel juhul võrdlusaluse: *...ja sõit alganud nii, et põesas kuulis, teine nägi, kolmas küsis, kus sa lähed* (H II 21, 613 < Tor).

Traditsiooniliste väljendite tuumikut moodustavad püsivad sõnapaarid leiavad kasutamist koos teiste palju esinevate kunstiliste võtetega, nagu alliteratsioon, assonants, retoorilised küsimused ja hüüatused, kordused jne. Eriti armastatud on alliteratsioon ja assonants: *Kes siast kulda enne kuulu, / kes siast nällast enne*

nännu (ERA II 15, 365 < Saa). Oluline on siin ka antitees, millest sõltub väljendi tähenduse põhisuund. Teistele kujunduslikele võtetele lisanduvat antiteesi leidub mujalgi, näit.: *Aus mees näh es, kelm kuuldes* (E, 1914, 11).

Orgaaniliselt liitub sellega kordus, näit. kolmeosaline kordus vanasõnas *Kuulõ pallu, näe pallu, ära pallu pajata* (ERA II 180, 348 < Ote). See traditsiooniline sõnaline koosseis on kasutatav kõnekäänunagi: *Ta kuuleb palju, näeb palju, ei ta palju pajata*, millega iseloomustatakse inimest, kellel on ülaltoodud vanasõnas nimetatud omadused. Mõlemal juhul moodustavad esimene ja teine osa püsiva sõnapaariga mõtteparalleelsuse, millel asub fraasi paarõhk. Neile on vastandatud eelmisega tihedalt seotud kolmas osa sõnakorduse ja alliteratsiooni vahendusel.

Sama sõnapaari (*kuulma-nägema*) kohtame tavalistest kõnekäändudest erinevates *naljasõnades*, näit.: *Vanad poisid vanal kuul ei kuule ega noorel ei näe* (H III 8, 839 < Pal).¹

Iseloomulik on mitme iseseisva püsiva sõnapaari põimumine, mis on üks lihtsate sõnapaaride laiendamise viise. Näiteks sõnapaarid *kuulma-nägema* ja *silm-kõrv*: ...*teda ei olnud kellegi silm näinud ega kõrv kuulnud* (EKnS 37, 34 < Sim); ...*pole mu kõrv teda kuulnud ega silm näinud* ... (Peterson, Rr., 9); *Kes seda on kuulnud, et kunagi silm nägemisest või kõrv kuulmisest on täis saanud* (ERA II 185, 463 < Saa).

Samu sõnapaare tuleb ette rohkesti rahvaluule teistes žanrides näit. **vanasõnades**: *Mis näed, ära näita, mis kuuled, ära kuuluta* (E, Vanahõbe, 82); *Kuulõ' ja kuulku ui, näe' ja näkk ui'*. *Ütest kõrvast lase sisse, töösöst vällä* (RKM II 30, 139/40 < Se) või sama vanasõna teisendis: *Näe, ja ar' näku — kuulõ't, är kuulgu!* — näe ja kuule, kuid ära kõigest kohe kõnele (ERA II 194, 685 < Se) — tähelepandav on korduste seos püsivate sõnapaaridega; **mõistatustes**: *Ei ole näha ega kuulda, aga arvab asjad ja toimetab tööd?* (E 64961 < Tln); **muinasjutu stereotüüpse vormelina**: «*Kes kuuld, kes näk'?*» küsib kukk, kana vastab: «*Eis kuuli, eis näi*»; sama dialoog kordub kana ja rebase, kana ja hundi vahel, viimasel juhul veidi varieeritult: «*Kana eis uma silmäga' näk', uma kõrvaga kuuld*» (S 14313 < Se); muinasjutu imekoerte nimedena esinevad *Kuule, Näe, Murra maha* (mt. 300 — ERA II 151, 56/9 < Se); **rahvalauludes**: *Kea näge, too näägut, | kea kuul, too kur'rutas* (Laugaste, 200/201); *kui ei kuule ega näe, | kui ei kuule hiide koera, | kui ei näe hiide näiu* (E 4597/2 < Krk).

Mõnel juhul on käsitletavat sõnapaari kasutatud koguni vastandamisel: *Jummal lasko söawägge ikka kuulda, ei ellades nähha*

¹ Ülekantud tähenduses on see väljend kasutatav ka vanasõnana.

(Helle, 128) — vrd.: *Kas sõda tule silmist või kõrvust?* (Hel); *Olgu kõrva kuulda, mitte silma näha!* (H II 33, 507 < Han) või *Parem on kõrva kuulda kui silma nähja* (H III 13, 443 < Saa). Ka omapärasel ennustamisel on nimetatud sõnapaari kasutatud:

«/Kui/ oldi kalu püüdmas, küsiti lapse käest: «Kust kalu tuuakse, kas silmast vai kõrvast?» Ütles laps «kõrvast», sai kõrvaga kuulda, et kalad vees on, «silmast» üteldes saadi neid kätte ja näha» (H II 26, 167 < Vil).

Nagu näitab üksikute kõnekäändude ja vanasõnade erinevate redaktsioonide võrdlemine, tarvitatakse sõnapaare *silm-kõrv* ja *kuulma-nägema* ka sünonüümidenäna sama sisu väljendamiseks. Seda kogeme näiteks vanasõnades *Seinal on silmad, metsal on kõrvad* (ERA II 208, 459 < Trv); *Mõtsan kuuldjat, nurmõn nägijät* (E 9123 < Rõu) jt. Väga tavaline on aga nimetatud püsivate sõnapaaride koosinemine, millega muudetakse avaldatav mõte intensiivsemaks. Sõnapaaridega *kuulma-nägema* ja *silm-kõrv* väljendatakse kas lähedasi või hoopis samu mõisteid ning nad kujutavad endast paljudel juhtudel sünonüüme. Sellele tõsiasi jäle osutavad eespool esitatud paralleelsed näited meie kõnekäändudest ja vanasõnadest, samuti samad vanasõnad või kõnekäändud erinevatel rahvastel. Näiteks vanasõna *Merel silmad, metsal kõrvad* (Normann 137) tunnevad ka paljud teised rahvad (soome, vadj, läti, saksa, vene jt.), kellest osa väljendab seda samuti püsiva sõnapaariga *silm-kõrv*, osa aga *kuulma-nägema* abil: sm *Merellä silmät, metsällä korvat* (Kuusi 4); sks *Der Wald hat Ohren, das Feld hat Augen* (Wander I 975, IV 1767), lät *Mežam ausis, laukam acis* — metsal silmad, nurmel kõrvad; hol *De bosschen hebben ooren, en de velden oogen*; isl *Skógr hefir eyru, mörk hefir augu*; rts *Skogen har ören, och marken ögen*; ing *Fields have eyes and woods have ears*; lad *Campus habet oculos silva aures* (Лаутенбах II, 101), vene keeles aga *Лес видит, а поле слышит* (Даль 733).

Püsivat sõnapaari *kuulma-nägema* kohtame juba meie lühivormide varasemates ülestähendustes, näit.: *Kaddo erra kuh kuhlemata pehw neggematta* (Göseken, lk. 432)², *Appi! Appi! Kuuljad, näggiad* (Vestring 6). Vaatlusalune sõnapaar kuulub kindlasti meie kõnekeele püsivate sõnaühendite hulka ja on ilmselt üsna vana nähtus keeles, leides kasutamist ja laiendamist mitmesugusel kujul rahva sõnakunsti paljudes liikides. Nägime ka, et paljud rahvad võivad tunda sama sõnapaari. Vaevalt on alati tegemist laenamiseaga, vaid paljudel juhtudel loomulike elu-

² Kadus ära kuu kuulmata, päeva nägemata — kuulma-nägema seotud siin teise traditsioonilise lauludes jm. esineva sõnapaariga *kuu-päev*, näit. kõnekäändus: *Kas on kuu vai on päeva* (EÜS VIII 2518 < Kuu); vanasõnas: *Kes kuu ede kutsutakse, see päeva päräle jääb* (RKM II 24, 421 < Püh).

suhete ja naabruse assotsiatsioonide alusel tekkinud sõnaühendiga. Sellega on seletatav ka näitena vaadeldud sõnapaari äärmiselt lai kasutamissfäär, kuigi eesti keeles (samuti nagu paljudes teisteski keeltes) nimetatud mõistepaari vormilised tunnused pole tähelepanuväärsed, peale sama silpide arvu, mis lubab neid kasutada rütmiliselt tasakaalustatud pooltega fraasides. Püsivate sõnapaaride tekkimisel näib olevat määrava tähtsusega üksikkomponentide sisu, mitte vorm, kuigi viimase osa on paljudel juhtudel üsna esileküündiv, eriti sõnapaaride laiendamise korral. Ka olemasolevatest sünonüümidest valitakse ikka vormiliste omaduste poolest kõige sobivam, sest suulises poeesias on tähtis nii esteetiline kui ka mnemooniline külg, kusjuures siingi toetab üks teist. Viimane asjaolu on aluseks kogu suulisele traditsioonilisele kunstile.

Kõnekäänd on traditsiooniline vahend kõne ilmestamiseks ja emotsionaalse rõhu markeerimiseks. Sõnakunsti liikidest on kõnekäänd kõige lühem ja suhteliselt kõige lihtsam ning seetõttu on põhjust pidada teda ka väga vanaks. Vanusele viitab tema lahutamata side kõnekeele ja kõige vanemate poeetiliste kujundusvahendite (korduste) kasutamine. Kõik see muidugi ei tähenda, nagu sarnaneks tänapäeva kõnekäänd täht-tähelelt sellega, mis täitis samu funktsioone kauges minevikus.

Et kõnekäänule on tunnuslik keele kaunistamise ja mõjuvaks muutmise funktsioon, siis on ootuspärane ka kõnekäändude kasutamine kõikjal, kus on tegemist poeetilise sõnaga. Seetõttu võib kõnekäändide arvukalt leida folkloori teistes liikides. Kõnekäändu ja teiste žanride suhted oleksid liiga ühekülgsest nähtud, kui arvestame ainult kõnekäändu traditsiooniliste kujundite ja fraaside andjana teistele. Väga oluline on ka teiste žanride mõju kõnekäändudele. Järgnevalt jälgigem kõnekäändu mõningaid kokkupuuteid rahvaluule teiste liikidega.

2

Rahvaluule liikidest seisavad teineteisele kindlasti kõige lähemal vanasõnad ja kõnekäändud, mistõttu neid on sageli koos käsitletud ning tekstikogudes ka koos publitseeritud. Vanasõnad on väga tihedaid suhteid peaaegu kõikide kõnekäändu liikidega: see ilmneb nii rahvapäraste võrdluste, piltlike metafoorsete kõnekäändude, retooriliste hüüatuste ja küsimuste, ka püsivate sõnapaaride juures. Aluseks on kõikjal traditsiooniline sõnaühend ning traditsiooniline kujund, mille raamides on mõeldavad mitmesugused varieerumisnähtused. Samad kujundid võivad esineda nii vanasõnades kui ka kõnekäändudes, samad võrdpildid, mis esinevad rahvapärases võrdluses kui ühe või teise võrreldava objekti karakteriseerimise vahendid, tulevad vanasõnades ette üldistava kokkuvõttena. On ilmne, et seesuguste vanasõnade ja

kõnekäändude tekkimise ja arenemise materiaalne alus ning psühholoogilised tingimused asetsevad lähestikku. Neid eraldavaks teguriks on kummagi erinev funktsioon, millest omakorda sõltub neid üksteisest eraldav vorm.

Rahvapärastest võrdlustest ulatub vanasõnadele kõige lähemale rühm vanasõnalisi võrdlusi (*Muna targem kui kana, Enne kukub säde tulest kui kopikas tema taskust* jt.), millel on samal ajal kokkupuuteid rahvajuttude ja vellerismidega (*Parem üks ku pallas vesi*). Sisult ning vormilt on vanasõnadele väga lähedal *ehk- ja või- (vai-)* võrdlused (*Sinu (~naiste) miil ehk kiisla liim*) ning selgitusega rahvapärased võrdlused.

Võrdluste ning vanasõnade sidemed tuginevad suurel määral nende põhiolemusel. Vanasõna on sisult didaktiline, summeerib õpetusi ja pakub elutarkust, teeb üldistusi elunähtustest selles keskkonnas, milles inimene elab, võrdluse ülesandeks on aga tundmatut või vähetuntud üksiknähtust näitlikult iseloomustada üldiselt tuntud või mõistetava kaudu. Niisiis tegeldakse ka võrdlemisel üldistamisega, üksiknähtuse viimisega üldise alla. Vanasõnades avalduvad üldistuse vormis rahva tõekspidamised inimühiskonna, loodusnähtuste ja loomade, inimeste jm. kohta. Neid tõekspidamisi respektierib täiel määral rahvapärane võrdluski. Seetõttu on väga oluline jälgida ka rahvapärasteid uskumusi ning kombestikku, mis on seotud võrdlusalusega. Uskumustest ning kombestikust oleneb suurel määral see rahvapärane karakteristika, mida on näiteks ühele või teisele loomale omistatud. Muidugi tulevad siin arvesse uskumuste nii vanemad kui uuemad kihistused, nende segunemised ja ristumised, mis võivad anda sootuks erinevaid kujutelmi ning tähendusi.

Peale võrdluste on vanasõnadega seotud piltlikud väljendid. Paljud vanasõnad kasutavad metafoore, näit.: *Kus kurädit seina peale maalitakse, seal ta ka ise on* (H II 38, 586 < VMr) või *Anna asi teise kätte, vahi ise läbi viie sõrme* (H I 1, 169 < JJn), *Küll iga lõõg saab ükskord täis* (ERA II 79, 317 < Mih); *Töö sõrmust sõrmest ära ei tõmma* (E 44969 < VNg) jpt.

Et nii vanasõna kui ka kõnekäänd kasutavad samu kujundeid, on piiri tõmbamisel nende vahel väga oluline jälgida kummagi erinevat funktsiooni ja vormigi. Elliptiline lause, nagu seda kasutavad meelsasti laiendatud sõnapaarid, võib mõnikord tähendada nii vanasõna kui ka kõnekäändu. Näiteks võidakse öelda nii kõnekäändu *Täl om ütesä ametid, kümnes vana nälg* (H II 63, 393 < Vas < Se) kui ka vanasõna *Kel ütesä ametid, sel kümnes nälg* (H III 22, 343 < Vas) asemel *Üheksa ammetid, kümnes nälg* (H III 20, 356 < Pst). Selline elliptiline väljendusviis on omane nii sõnapaaridest moodustuvatele kõnekäändudele kui ka vanasõnadele. Muidugi saab enamikel juhtudel kindlalt otsustada, kummaga on tegemist. Üldiselt tuntud kõnekäänd paljumagaja kohta *Kana-*

dega magama, sigadega ülesse (H II 26, 180 < Vil) on selles kõnekäänutüübis kõige levinenum variant, kuigi leidub ka pikemaid: *Kanadega lähäb magama, sigadega tõuseb üles* (H II 25, 954 < Pst) või *Ta lääh (~ lähäb) õhtu kanadega magama, homku (~ homiku) seadega (~ sigadega) tõuseb üles* (H II 22, 1022 < Saa). Kondenseeritud sõnastusega elliptiliste variantide populaarsus on tingitud kõnekäändude sõnastuse üldisest põhitendentsist, mille järgi peab väljendus olema võimalikult lühike ja tihe. See nõue kehtib ka vanasõnade kohta.

Võnäsõna ja kõnekäänu piirialale tuleb lugeda selliseidki väljendeid nagu *Oma siga, oma rüga* (H IV 4, 819 < Plv < Nõo), *Oma karu, oma kaer* (H II 42, 219 < Saa), *Oma põrss, oma põld* (H IV 4, 801 < Vas), sest neid võib kasutada niihästi üldistamiseks (vanasõnana) kui ka konkreetse üksikjuhtumi iseloomustamiseks (kõnekäänuna). Samuti võib nii vanasõna kui ka kõnekäänuna interpreteerida väljendit *Susi suule, karu tööle* (H II 27, 552 < Pal), millest on üleskirjutusi, kus vanasõna funktsioon on otseselt näha: *Kes susi suule, see karu teole* (H II 56, 587 < Vön), teisal aga kasutatakse seda kui üksikobjekti iseloomustust (kõnekäändu): *Ta on susi suule, karu tööle* jne. Täiesti analoogiline on see väljendis *Rublane nimi, kopikane amet* (H I 9, 82 < Lä) — vrd. vanasõnaga *Perenaisel on kopikane põli, viiekopikane nimi; Moonamehe naisel on kopikane nimi, aga viiekopikane põli* (H II 57, 560 < JJn).

Kaheosalise ülesehitusega väljendite kõrval kohtame vanasõnade ja kõnekäändude suhteid mujalgi, näit.: vanasõnas: *Hullu karjatse kanikas süüakse ikka ära* (EKS 4⁰³, 274 < Hll) ~ kõnekäänus: *Nenda süüakse hullu karjatse kanikas* (H II 42, 201 < Saa) või *Sedaviisi süüakse ikka va rumala karjatse kannikas ära* (H III 17, 83 < VNg). Üldistav tendents ilmneb siingi, vähemalt soov iseloomustada üksikjuhtumit kui üldist.

Vanasõnade ja kõnekäändude suhted on õige tihedad kaudsete lentsõnaliste võrdluste juures. Üldiselt kasutatakse lentsõnana naljandist pärinevat fraasi *Sant naerab sedasama mis pererahvas* (H II 8, 71 < Jõh) või *Sant naerab kah talurahva sekka* (Trt), mille mõte saab selgeks, kui teatakse järgmist naljandit:

Nadises riides kerjaja sant astus peretuppa, keda nähjes majarahvas kõik naerma hakkasivad. Sant hakkas aga ise ka kõige valjumalt naerma. «Mis see külataat naerab?» küsiti talt. «Eks sant naera sedasama mis pererahvaski,» vastas see häbelikult (H II 40, 805 < Kos). Sandist, kes pererahvaga koos naerda tahab, on juttu teisteski naljanditüüpides, mis kõik võivad olla aluseks esitatud kõnekäänule, mida kasutatakse kui kaudset võrdlust. Üksikutel juhtudel interpreteeritakse seda motiivi ka kui vanasõna: *Kui pererahvas naeravad, siis sant naerab koa*, millele on antud seletus: «... kui on hea vilja-aasta, et peremehel on elu

kergem, siis antakse ka sandile heldemalt» (RKM II 42, 451 < Mär). Viimane lahtimõtestus on siiski haruldane.

Vanasõna, lendsõnana kasutatava fraasi ning naljandi vahel kohtame analoogilisi suhteid mujalgi.

3.

Pealiskaudsel vaatlemisel võivad need kaks populaarset rahvaluule liiki — rahvalaulud ja kõnekääänd — tunduda teineteisest väga kaugel seisvatena. Ühel pool on suhteliselt lihtne, tavaliselt mingi elunähtuse ühekülgne poeetiline iseloomustus: kõnekeele kasutuses (kõnekääänd), teisel pool aga väljaarendatud, tihti võrdlemisi keerukas kunstiteos värssides. Rahvaluule lühivormide ja laulude suhteid on möödaminnes käsitlenud K. Krohn³, kes arvas, et sama värssimõõt, mida kasutavad nii laulud, vanasõnad kui ka mõistatused, võimaldab kergesti ühel žanril teiselt laenata. U. Kolk juhib samuti tähelepanu laulude ja vanasõnade seostele, kuid püsivate sõnapaaride (autor nimetab neid *vormeliteks*) kaudu.⁴ Ka kõnekäändude ja laulude vaheline seos on võrdlemisi tugev. Kõigepealt rajaneb see samadele kunstilistele võtetele. Sellega seoses heitkem pilk kõnekäänu ja laulus kasutatavatele kõige lihtsamatele ühisteled kujundusvõtetele.

1) Sõnakunsti üheks primitiivsemaks kunstiliseks võtteks loetakse lihtsat sõnakordust. Viimasele rajatud kõnekäände (nime-tame neidki kordusteks) võib pidada ka kõnekäänu kõige lihtsamaks liigiks. Kõige primitiivsemad kordused (näit. *Ta on läbi ja läbi hea inimene*), mida kõnekeeles emotsionaalse rõhu andmisel sageli kasutatakse, esindavad väljakujunenud traditsioonilise sõnaühendi (s. o. kõnekäänu) ja vabalt improviseeritava sõnaühendi piirinähtust. Traditsiooni ja improvisatsiooni suhted on siin vastastikused ning üleminek improviseeritavalt väljendilt traditsioonilisele pole järsk. Kunstilise võttena on kordus kindlalt traditsiooniline ning mitte ainult üks primitiivsemaid, vaid ühtlasi kõige vanemaid poeetilisi vahendeid. Kuid iga üksiku väljakujunenud traditsioonilise korduse-kõnekäänu igakordsel kasutamisel tuleb alati arvesse ka improvisatsioon, mis avaldub traditsioonilise fraasi kohandamises kontekstile.

Võib järeldada, et kõnekäänu liigina kuulub kordus samuti kõige vanemate hulka, esinedes juba sõnakunsti esimeste avaldusvormide hulgas. Muidugi on tänapäeval kasutatavate kõnekäändude-korduste hulgas palju erinevaid arengujärke kajastavaid kihte, millest osa on üsna hilised. Tänapäeva kõnes esinevate korduste juures on väga oluline silmas pidada seda ühist alust,

³ K. Krohn, *Kälevalankysymyksiä I*, Helsinki 1918 lk. 67. Õpetlike värsside esinemist vanasõnadena märkas ka H. Neus, *Ehstnische Volkslieder I—III*, Reval 1850—52, lk. 183, 258, 480.

⁴ U. Kolk, *Värssisised vormelid eesti regivärsilises rahvalaulus*. TRÜ Toimetised 117, lk. 151.

mis on neil aja jooksul kujunenud kõnekäänu keerukamate liikidega, samuti folkloori enam arenenud žanridega. Näiteks kõnekäänd-kordus *Rebane mis rebane* lähtub just rebasele omistatud rahvapärasest karakteristikast, mis avaldub niihästi uskumustes, rahvajuttudes, vanasõnades, lauludes kui ka rahvapäras-tes võrdlustes. Niisiis tugineb selline fraas rahvatraditsioonile.

Sõnakorduse liikidest kasutavad kõnekäänud-kordused epiteusiksist (ilmselt kõige esimene korduse avaldusvorm), polüptoonit, epifoori, anafoori, annominatsiooni ja paranomaasiat ning üksikute nimetatud korduse liikide mitmesuguseid kombinatsioone koos alliteratsiooni ja parallelismiga. Korduse keerukamad vormelid kuuluvad muidugi hilisema loomingu hulka. Kõiki nimetatud korduse liike kasutab ka rahvalaul.⁵

Kordusfraaside traditsiooniline ning õnnestunud vorm tingib nende kasutamist peale kõnekäändude veel teisteski liikides, näiteks loodushääle tähendites ning viimaseid sisaldavates naljandites, vanasõnades, samuti muinasjutu kõige püsivama ilmega osades — stereotüüpsetes vormelites. Eriline koht on kordustel maagilistes lausumistes, kus see algselt on olnud seotud usuga sõna maagilisse jõusse, sooviga mõjutada loodust või teisi inimesi sõna abil. Teatud sõna või sõnaühendi kordamine pidi tähendama suurema aktsendi andmist sellele. Maagilise mõju asemel, mida uskus primitiivne inimene, tuleb arvesse muidugi korduste poeetiline väärtus. Viimast ei luba eitada korduste kasutamise fakt ise suulise poesia kõikides liikides.

Kordustel on kõnekäänu teiste liikidega kõige sujuvam side sünonüümsete püsivate sõnapaaride näol (*vara-rikkus; nutma-ikma*). Viimaseid võiks samahästi nimetada ka sünonüümseks korduseks. Ilmselt esindab sünonüümsete sõnapaaride rühm lihtsa sõnakordusega võrreldes järgmist arenguastet, mis eeldab juba sünonüümide olemasolu. Võib oletada, et sünonüümsete sõnapaaridega paralleelselt toimus teiste, s. o. analoogia-sõnapaaride (*isa-ema, kivid-kännud*), samuti antonüümsete (*andma-võtma, kuld-muld*) ja erinevatesse mõistete ringidesse kuuluvatest sõnadest moodustatavate püsivate sõnapaaride teke ja areng. Viimasedki on ilmselt korduste traditsioonist välja kasvanud, arvestades sõnakorduse asemel välistest vormivõtetest põhiliselt alliteratsiooni, assonantsi, riimi ja rütmi, mis põhimõtteliselt on samuti korduse erinevad avaldusvormid. Traditsioonilise sõnapaari komponendid on omavahel kas sünonüümid, antonüümid või kuuluvad samasse mõistete ringi. Suhteliselt vähem esineb püsivaid sõnapaare, mis on kujundatud erinevate mõistete ringidesse kuuluvatest sõnadest. Viimases rühmas on väga oluline alliteratsiooniline või riimiline seos (*Söök ja salgab; tuhat ja tuline* jt.).

⁵ E. Laugaste, Eesti regivärsi struktuuriküsimusi, TRU Toimetised 117, lk. 30—31, 50 jj.

2) Ülesehituse printsiibilt seisavad kõnekäänud-sõnapaarid lähedal regivärsilises rahvalaulus esinevale parallelismile (välja arvatud põhiliselt alliteratsioonilisele või riimilisele seosele toetuv viimati mainitud rühm). See side ilmneb eriti selgelt laiendatud sõnapaaride juures, mis omakorda toetuvad laiendamata sõnapaaridele. Mõjutused ja seosed kahe nimetatud žanri vahel parallelismiküsimuses on küllaltki keerulised ning samal ajal täiesti vastastikused. See avaldub kõigepealt püsivate sõnapaaride kujundamise ja regivärsilise rahvalaulu parallelismirühmade moodustamise põhimõtte samasuses. Samal ajal võime näha regivärsi parallelismirühmades otseselt samu sõnapaare nagu kõnekäändudeski. Ja nagu kõnekäändudes koondub laiendamata püsiva sõnapaari (*kuulma-nägema, uksed-aknad, elama-surema* jne.) ümber traditsiooniline väljend, on toimunud ka paralleelvärsside kujundamine laulus, kusjuures väga paljudel juhtudel on parallelismirühma aluseks just seesama traditsiooniline sõnapaar, mis leidub kõnekäändudes (aga ka vanasõnades jm.).

Jälgime näiteks sõnapaari *suu-käsi* kasutamist rahvaluule mitmesugustes liikides. Suure jutu, enesekiituse tähistajaks on antiteesile rajatud traditsioonilises sõnapaaris *suu*; selle vastaspooluseks on *käsi* — töö, tubliduse võrdkuju kõnekäändudes. Sellist antiteesi esineb ka nendes kõnekäändudes (ja mujalgi), kus *suu* ja *käsi* moodustavad püsiva sõnaühendi, näit.: *Suu le mees, kätele laps* (H II 27, 553 < Pal); *Suuga teeb suure linna, käsi ei tee kärbse pesagi* (RKM II 29, 189 < TMr).⁶

Vanasõnades kohtame neid samuti vastandamisel: *Parem suuga paluda kui käega võtta* (AIÄLE, 148), kuid nimetatud sõnapaari võidakse kasutada vanasõnades ka teistsuguste suhete väljendamiseks, näit.: *Puhas suu, puhas käsi käib maailma läbi* (H II 16, 270 < Kos; leidub ka Hellel, 351), *Kelle käes, selle suus* (H II 11, 922 < VMr).

Vaadeldavatel sõnadel (*suu-käsi*) on ka vanasõnades ülekantud tähendus, aga veidi erinev kõnekäändude omast.

Sõnapaar *suu-käsi* esineb sageli ka regivärsilise rahvalaulu paralleelsetes vormides:

Käe kalli katsumata, / sula suu andamata (Laugaste, 84) või laulutüübis «Vana ja noor mees»: *Annan kätt kui kännule, / suud kui surnud seale* (H II 57, 643 < JJn) jne. Vaadeldav sõnapaar *suu-käsi* esineb viimastes näidetes täiesti erinevas tähenduses kui kõnekäändudes, samuti vanasõnades. Fraaside sisuline erinevus tuleneb antud juhul kõigepealt sõnapaari enda kasutamisest mitmes tähenduses, teiseks on see sõnapaari

⁶ Sama kõnekäänu erinevates teisendites on juttu *kärbse pesa* kõrval veel *käo pesast, kotka pesast, kana pesast*. Niisiis lähtub sõnavalik püsivast sõnapaarist. Antud juhul mõjutab seda sõna *käsi*, millest lähtub alliteratsioonisund. Samas olukorras võidakse öelda ka *Lüna tege ar lagõhõllõ maalõ* (RKM II 30, 102 < Se).

kasutamise viisist ja kolmandaks on väga oluline kontekst. Kõnekäändudes esines ta antiteesiga fraasides, mis väljendavad vastuolu lubamiste, jutu jms. ning teo tegeliku kordasaatmise vahel. Väljendi mõjuvus ja efektsus olenevad siin antiteesi tugevusest, mis omakorda sõltub kontekstist (*suur linn — kärbse pesa*). Vahe antiteesi poolte vahel ei saa olla muidugi liiga suur, viimasel juhul kaoks tähenduse selgus. Näidetena toodud vanasõnades tulevad ilmsiks sõnapaari *suu-käsi* uued tähendused ja uued kasutamismõisted: esimesel juhul vastandamine, aga ilma erilisel rõhutatud antiteesita; kahe viimase vanasõna juures tuleb arvesse uus tähendus, mida on rõhutatud täienditega (*puhas suu, puhas käsi*). Püsiva sõnapaariga *suu-käsi* ei väljendata siin antiteesi, vaid paralleelselt kulgevat ja üksteist samas suunas täiendavat mõtet, nagu see toimub regivärsis analoogiaparallelsimi korral. Seda näemegi esitatud näidetes regivärsilistest rahvalauludest, kus sõnapaari *suu-käsi* kohtame eelnevatest näidetest (nii kõnekäändudest kui ka vanasõnadest) sootuks erinevates kontekstides ja seetõttu ka erinevates tähendustes. Sellest hoolimata võib nii ühtedes kui ka teistes väljendites pidada kõige püsivamaks osaks just sõnapaari *suu-käsi*, mille ümber organiseerub fraas tervikuna, kuigi vaadeldud sõnapaari ei seo tugev väline vorm.

On ka neid sõnapaare, kus vormi (rütmi, riimi, alliteratsiooni või assonantsi) osa on selgesti täheldatav. Niisugune riimil ja rütmil baseeruv sõnapaar on *keel-meel*. Seda traditsioonilist sõnapaari kasutatakse nii laiendamata kui ka laiendatult, nii vastandamisel kui ka kõrvutamisel. Mis puutub žanridesse, siis on raske leida rahvaluule liikki, kus seda sõnapaari ei leiduks. Näiteks: **kõnekäändudes:** *Keele pääl om, a mee le pääle ei tulõ* (RKM II 30, 106 < Se); *Perüs hussi kiil ja varga miil* (ERA II 262, 423 < Röp), *Keel libe, meel tige* (AIÄLE, 67); *Libe keel, tige meel* (Normann, 253), *Libe keel, herise meel* (Normann, 254, leidub juba Clarel II 145, III 146, Hellel, 271, Vestringil, 68, Gösekenil) — viimased kolm väljendit on enamasti arvatud vanasõnade hulka; *Vaene soldat sais kui meeleta ja keeleta seda imaasja päält kaijen* (H I 6, 235 < Vas); *Mõista küll keele, ei mõista mee le* (ERM 51, 15 < Puh); *Kiil kerkoh, miil mõisah* (ERA II 156, 334 < Röp) jt.; **vanasõnades:** *Mis mee le pääl tuu keele pääl* (RKM II 84, 610 < Ote); *Kelle meel lahke, selle keel kerge* (H II 15, 29 < Kuu); *Kül Keleto piäp veddämä, mes me leto päle pannep* (Cl. II 164, Cl. III 164), **mõistatustes:** *Isse keleto, isse me leto, isse ilmama rakkendaja?* (Helle, 22); *Keleto, me leto, ilmama tark?* (Helle, 28); **lauludes:** väga sageli, näit.:

Läksin koju kurval mee le,
kurval mee le, nutu kee le.

(«Arg kosilane», Laugaste, 276);

muinasjutu stereotüüpsetes vormelites: *Havi meel, havi keel* (H II 48, 575/9 < Krk — mt. 675).

Püsiva sõnapaari *keel-meel* lai rakendatavus on tingitud tema sisulistest ja vormilistest omadustest. Püsiva sõnapaari abil on võimalik kujundada riimi ja rütmi poolest tasakaalustatud hästi kõlavaid fraase. Nimetatud sõnapaari laiendamisel on silmas peetud teisi riimuvaid sõnu (*libe-tige*), sõnakordusi, samuti alliteratsiooni. Kõnealuseid väljendeid iseloomustab tugev piltlikkus ning enamasti ülekantud tähendus.

Vähemalt niisuguste sõnapaaride osas on ilmselt andjaks pooleks kõnekäänd kui laulust (ka teistest liikidest) tunduvalt aktiivsem žanr, mille käibesäär on lai ning esinemissagedus tihe selle tõttu, et ta kuulub ju igapäevase kõnekeele koosseisu. Püsivad sõnapaarid on kindlasti väga vana ja tugev side laulude ja kõnekäändude vahel. Märgatav osa neist sõnapaaridest peaks kuuluma väga vanade (nii keeleliste kui ka kunstiliste) nähtuste hulka, millele on toetunud sõnakunst oma hälli juures. Loomulikult on ka hiliseid. Püsivate sõnapaaride väljakujunemisel pidi suur osa olema sõnapaari komponentide keelelistel iseärasustel, sest nad peavad omavahel sobima nii sisuliselt kui ka väliste omaduste poolest. Alles siis on neil eeldusi muutuda traditsiooniliseks, kui nad täidavad nii esteetilisi kui mnemoonilisi nõudeid. Püsivate sõnapaaride traditsioonis on oma koht olnud kindlasti ka usul sõna maagilisse jõusse, mis eriti ilmneb nõidusvormelites, kuid samuti eufemistlikes nimetusteski, mis on põhiliselt loodud samadel võtetel kui teised poetilised kujundid.

Arvukad paralleelid rahvaluule teistest žanridest lubavad oletada, et püsiv sõnapaar on aluseks parallelismile: viimase struktuuri printsiip on ilmselt välja kasvanud püsivatest sõnapaaridest, mis on oma vormilt ja väljenduselt lihtsamad võrreldes regivärsiga. Seost kõnekäändudena esinevate püsivate sõnapaaride ja regivärsi parallelismi vahel kinnitab omakorda püsivate sõnapaaride keskne osa parallelismirühmades.

3) Kõnekäändu- ja laulutraditsiooni hilisem arenemiskäik on kulgenud käsikäes teineteist vastastikku toetades ja mõjutades. Laulu mõju kõnekäänule on olnud väga silmatorkav. Viimasest annavad tunnistust need arvukad laulukatked, eriti kui nad sisaldavad stereotüüpset karakteristikat, mis on hakanud elama iseseisvat elu mitte enam laulus, vaid juba uues — kõnekäändu funktsioonis. Arvesse tulevad kõigepealt värsipaaridena esinevad katkendid regivärsilistest rahvalauludest, kusjuures need värsipaarid kujutavad endast parallelismirühmi, mis on koondunud püsivate sõnapaaride ümber. Viimased on värsi muu osaga seotud tavaliselt alliteratsiooni ja assonantsi abil, samuti teiste kunstiliste võtete (nagu kordused) vahendusel: *Suu viltu viina poole, käsi kõver kõrtsi poole* (H II 43 692 < Trm); *Sie om tubli tuule vastu, paks paha ilma vastu* (H III 14, 212 < Trv). Peale regivärsi

on kõnekäänud saanud fraase ka üleminekuvormilistelt ja uuematelt lauludelt. Viimaste juures tuleb eriti ilmsiks ka tavalisest kõnekäänust, mis on mõeldud asjade, nähtuste, inimeste jne. iseloomustamiseks, erinev funktsioon. Sellised fraasid nagu *Oh mina vaene Karja Tõnu, / alati saan halbu sõnu* jt. on suhteliselt iseseisvamad kui tavalised kõnekäänud, mis on paindlikud oma konteksti suhtes ning lubavad end mitmeti sellele kohandada. Ülaloodud katkend laulust «Karja Tõnu» kasutatakse naljatleval hädaldamisena, reageerimisena olukorrale, mis vajab enese või teise haletsemist. Niisuguseid suhteliselt iseseisvaid väljendeid on nimetatud ka *jutujätkudeks*, millega oleks võimalik eraldada seda küllaltki suurt väljendite rühma, millest osa läheneb lauludele (suur hulk ongi katkendid lauludest), osa vanasõnadele; nende funktsioon on kõige lähemal siiski kõnekäändudele ning neid võikski käsitada kõnekäänu alaliigina. Sellised laulust lähtunud kõnekäänuna kasutatavad väljendid võivad traditsioonis kauem elada kui laul, mis on tema aluseks olnud.

Kõnekäänud pole laulužanrile andnud mitte üksnes püsivaid sõnapaare ja lentsõnadena kasutatavaid katkendeid. Regivärsilistele lauludele ja kõnekäändudele on ühised rida kujundeid, piltlike väljendeid, nagu *mere kündmine, vee varale jäämine, kida-keelne* jt. Siin on ilmne kõnekäändude primaat laulude üle, kuigi viimased on neid poetilisi kujundeid paisutanud, regivärsile omaste võtetega (parallelism) detailselt välja maalinud, nii et see muutub palju kaemuslikumaks, kui seda paljust kasutamiset juba tuhmuma kippuv kõnekäänd, mille puhul kasutaja selle piltlikkusele igakord enam ei mõtlegi.

Osa võrdlusekujulistest kõnekäändudes kasutatavatest traditsioonilistest kujunditest esineb ka lauludes (*just kui hobuse unenägu* jt.). Osa neist on lauludeski võrdlusaluseks (*Mehed kui Viru varesed; Hambad kui Viru väratid* jt.).

Kuid nii kõnekäänd kui ka laul võivad kasutada sama motiivi, mis mõnikord ulatub veel teistesegi žanridesse, näit. rahvajuttudesse. Üks selliseid on motiiv *hobuse surma ootavast varesest*, mis esineb rahvapärase võrdlusena, leiab arendamist laulutüübis «Vares ootab hobuse surma» ning samateemalises loomajutus ning loodushääle tähendiski. Rahvapärane võrdlus toetub antud juhul muinasjutule, mida ta kokku võtab. Laulus leiab sama teema paralleelset käsitlust.

4) Lisaks eeltoodule on välistest vormivõtetest püsivate sõnapaaride juures kõige olulisemad alliteratsioon ja assonants, kuid tähtis koht on ka riimil, mida tuleb lugeda kindlasti üsna vanaks nähtuseks. Püsivate sõnapaaride välistel vormilistel omadustel on esteetilise väärtuse kõrval ka mnemooniline. Rahvaloomingu suulises, oluliselt mälus säilitatavas traditsioonis on viimase osa raske ülehinnata, kuna sellest sõltub ju olulisel määral traditsiooni püsivus.

Kuigi alliteratsioon ja assonants ning riim on omaette paljukasutatavad võtted, võivad nad kunstiliste vahendite range valiku korral koguni koos samas laiendamata sõnapaaris ette tulla, nagu see on sõnapaaris *sundid-sandid, riimi-rüümi* jt. Samas puutume kokku veel ühe nähtusega, mis on eriti spetsiifiline püsivatele sõnapaaridele: traditsioonilise fraasi koosseisus on sõnu, mida mujal ei esine. Sealjuures võib selline sõnapaar leiduda väga mitmetes žanrides. Et niisuguste püsivate sõnapaaride juures on oluline just vorm, tuleb oletada, et selliste sõnakujude säilitajaks ongi vorm, mis seob sõnapaari komponente omavahel üheks tervikuks. Et näiteks sõnapaari *sundid-sandid* võib vaadelda kui sünonüümset sõnapaari, siis põhitähenduse kandjaks on üks sõna (*sandid*), kuna teine (*sundid*) varieerib sama mõtet. Koos annavad nad siiski uue tähendusliku kvaliteedi.

Lõppriimi taotlus võib kõnekäändudes ulatuda isegi tavalises kõnekeeles ebatavaliste vormide moodustamiseni, mida fraasi kivenenud vorm kannab, edasi nagu tavalises kõnes tundmatuid sõnugi nende ebakonkreetselt sisust hoolimata. Kõgu kõnekäändu tähendus toetub sel juhul sõnapaari teisele komponendile, mis väldib fraasi ebaselguse. Näiteks Setus on kasutatud sauna kut-sudes väljendit: *Lämmi vesi om länikoh, / pallav vesi padakuh* (RKM II 22, 276 < Se); kus vorm *padakuh* on tuletatud sõnast *pada* ilmselt paralleeliks vormile *länikoh*. Analoogilised moodustised on kasutatavad just kõnekäändudes, kuid neid võib leida teisteski liikides. Riimitaotlus on siin igatahes ilmne.

Sageli teenib riimi sissetoomine kõnekäändus mänglevust, naljatlemist.

Vormi osa ei saa siiski ka kõnekäändudes absolutiseerida. Enamik püsivatest sõnapaaridest kujutab endast täiesti kivenenud mõistepaare, mille üksikkomponendid on omavahel väga tihedalt seotud, annavad koos uue mõiste, nagu see toimub liitsõnade moodustamisel. Võibki osutada reale liitsõnadele, nagu *maailm* jt., mis on tekkinud püsiva sõnapaari alusel, samuti kui on võimalik liitsõna moodustumine traditsioonilise võrdluse baasil (*süsimust, jääkül'm* jt.). Sisuliselt kuulub see reduplikatsiooninähtuste hulka.

Ka laiendatud sõnapaarides tuleb arvesse nii alliteratsiooniline kui ka riimiline seos sõnade vahel. Riim seob tavaliselt fraasi dipoode, alliteratsiooniline seos kehtib dipoodi sees. Samasuguseid suhteid näeme ka lõppriimilistes, samuti kui siirdevormilistes lauludes ning loomulikult nendest lähtunud kõnekäändudeski. Lõppriimi traditsioon ise on kindlasti vanem kõnekäändudes ja on sealt tulnud ka lauludesse. Tõenäoliselt oli lõppriimilise laulu tekkimises oluline osa lühivormides kindlalt juurdunud riimil.

Kõige suurem hulk laiendatud sõnapaaridest esindab 2-osalist liigendust, mille edasiarendamist näeme 3- ja 4-osalise liigendusega kõnekäändudes. Selle kõrval on viimaste juures silmatorkavalt intensiivne kokkupuude riimiliste ja siirdevormiliste rahva-

laulude repertuaariga. Paljudel juhtudel tuleb selline väljend oma funktsioonilt meelde kirjandusliku algupäraga lentsõna. 4-osaline liigendus saadakse põhiliselt sel teel, et 2-osalisele väljendile lisatakse enamasti parallelismi printsiibil teine fraas, nagu see toimub mõnikord samatähenduslike piltlike fraaside reastamisel ja ka parallelismirühmade moodustamisel, näit. *Sundku sua ja nitse, paraku paa ja pangi* (H II 33, 338 < Plv).

Paljude 4-osalise liigendusega väljendite funktsioon erineb mõnevõrra teiste kõnekäändude omast suhteliselt suurema iseseisvuse ning nalja taotlemise poolest. Seetõttu on niisuguseid väljendeid nimetatud ka *naljasõnadeks* (vastandina vana-sõnale, mis pretendeerib didaktikale ning tõsisele üldistusele). Pahatihti ongi tegemist väliselt õpetlike väljendustega, kuid sisuliselt on see üles ehitatud nalja ning lõbusa meeleolu loomiseks. Esikohale nihkuvad siin üllatuslikud kõrvutamised, sõnamäng, riim, kordused. Osa neist on otsesed katkendid lauludest. Näit. *Kõht tühi, kirves nüri, haganas leib ja hapud silgud* (ERA II 129, 80 < Se), vrd. lauluga *Kubjas kuri, vikat nüri, / haganane leib ja hapud silgud* (H II 8, 822 < Jõh).

Olles välja kasvanud kõige lihtsamast kunstilisest võttest — primitiivsest sõnakordusest, on püsivad sõnapaarid mõjustanud oluliselt kõnekäändu teistegi liikide kasutamist. Nimetatud mõjust räägivad metafoorsete väljendite, rahvapäraste võrdluste, samuti retooriliste küsimuste ja hüüatuste reastamine samadel põhimõtetel, nagu on toimunud püsivate sõnapaaride moodustamine ning viimasest väljakasvanud paralleelvärsste reastamine regivärsilise rahvalaulu parallelismirühmades. Tõsi küll, ajal, mil regivärsitraditsioon oli juba välja kujunenud ja saanud täiesti oma-aks tema looja kunstitajus ja teadvuses, on laulu mõju kõnekäändude kasutamisele silmapaistev. Kuid ka siin jääb kõnekäändu mõju laulule ikka kehtima, kuna laul saab pidevalt kõnekäändude näol traditsioonis olevaid püsivaid sõnapaare ja kasutab kõnekäändude kaudu rahva kunstiliste võtete varamusse juurdunud vahendeid, kus kaunis on ühendatud kasulikuga. Sellised esteetilise ja mnemoonilise väärtusega vahendid on kõigepealt alliteratsioon, assonants, riim ja sõnakordused.

5) Korduste ja püsivate sõnapaaride kõrval on lauludega silmapaistvalt seotud rahvapärased võrdlused. Kõne alla tulevad siinkohal kõigepealt paljude ühiste kunstiliste võtete kasutamine (alliteratsioon, assonants, parallelism, sise- ja lõppriimi ning rütmi arvestamine jt.). Paljud neist on lähedased eespool käsitletule. Mõnevõrra erinev on regivärsilises rahvalaulus esinev jätku-värsse meenutav väljendusviis võrdlusekujulistest kõnekäändudes. Näit.: *Poiss kui ponks, silmad kui rosinad, kõrvad kui kapsalehed, nina kui Nissi kiriku torn, suu kui sigade lauda üks* (E 72981 < Rap) jt. Täiesti analoogiline karakteriseerimise võte tuleb ette ka lauludes:

Neil om silmä kui sibula,
neil om huule kui ubina,
nina kui saiasarvekene

(E, StK 10, 239 < Pst).

Samade kujunduslike võtete kasutamine rahvaluule erinevates liikides on täiesti ootuspärane, kuna rahvaluule erinevates liikides jääb folkloori looja maailmatunnetus samaks. Viimasele tugineb aga rahva suulise kunstiloomingu poeetiliste vahendite varamu. Erinevused on siin muidugi olemas, need on tingitud iga žanri iseärasustest.

Nii laul kui ka rahvapärane võrdlus kasutavad otseselt samu kujundeid: *Ilus kui oaõis*; *Sirge kui osi* on nii regivärsis kui ka kõnekäänus rahva iluideaali väljendajateks. Kuid kõikjal me analoogilist kujundisse suhtumise samasust ei kohta. Neiu poeetilised sünonüümid laulus *hani* ja *part* ei väljenda kõnekäänu võrdlusalustena mingil juhul meelitust, nagu see on regivärsis, kus nad lähtuvad tavaliselt peavärsis olevast *linnu* kujutelmast, mis kõnekäänuski annab positiivse tähenduse. Kõnekäänus on aga *pardi* ja *hane* tähendus lähtunud neile omistatud otsesest rahvapärasest karakteristikast. Viimane on enamasti negatiivne.

4

Kõnekäändudena esinevaid püsivaid sõnapaare (*arm und reich; mit Mann und Maus* jt.) nimetab saksa teadlane Fr. Seiler vanasõnalisteks vormeliteks (*sprichwörtliche Formeln*)⁷. Sellise termini kasutamine on õigustatud ning vastab antud väljendite iseloomule. Kõnealustes eesti väljendites on samuti väga palju niisugust, mis lähendab neid vormeli mõistele, s. o. täiesti püsivate sõnaühendile, millega väljendatakse mõtte-tervik. Need on minimaalselt kahest sõnast koosnevad väljendid, mis oma püsivusest hoolimata võivad esineda väga erinevates ühendustes ning anda lähemast või ka kaugemast kontekstist johtuvalt õige mitmesuguse tähendusliku suunaga väljendeid. Need püsivad kõneühikud on eesti keelele omased ning neist lähtuvad paljud folkloori erinevates žanrideski elavad kujundid. Vahe on muidugi olemas erinevate žanride funktsioonis ning sellest tulenevas vormis.

Väljakujunenud ning vormilt kivilinenud väljendid, mida me nimetame tavaliselt vormeliteks, on mitmesugused juba kivilineme astme poolest. Osa neist on täiesti muutumatud, teiste juures on võimalik siiski mõningane varieerumine. Et nii vormelid kui ka kõnekäänud on seotud püsiva sõnaühendiga, pole ülearune heita pilku püsiva sõnaühendi kui kõnekäänu põhiosa suhetele rahvaluule teiste žanridega, mis sisaldavad vormeleid.

⁷ Seiler, Fr., Deutsche Sprichwörterkunde, München 1922, lk. 13—15.

Mitmesuguseid vormeleid tunneb muinasjutt. Vastandina muinasjutu ülejäänud tekstile, mis on enam-vähem vaba sõnastusega, kuigi allutatud muinasjutu kompositsiooni küllaltki rangele reeglitele, on vormelite sõnastus muinasjutus kindlaks kujunenud. Vormelliku ilmega on muinasjuttude mõned osad, nagu traditsioonilised alguse- ja lõpufraasid, tegelaste olulised kõnelused, maagilised lausumised («Lauake, kata end!» — mt. 563, «Seesam, avanel» — mt. 676, «Havi meeli, havi keeli...» — mt. 675 jpt.), laululised osad (mt. 720-st Kāo sünni laul, mt. 780 — tapetud õe luu laulab jt.). Püsiva sõnastusega on ka siirdevormelid (*Kuidas mõeldud, nõnda tehtud*), aga kindlailmeline on sageli ka muinasjutukangelastele esitatavate ülesannete sõnastus. Varieerumine on siin tunduvalt suurem kui ülalnimetatud vormelikes tekstiosades. Vormelitele läheneb tihti tegelaste karakteristika, mis antakse traditsiooniliste kujundusvõtetega. Juhul aga, kui samas muinasjututekstis on ühe tegelase välimusest või iseloomust juttu korduvalt, on selles vähe muutusi. Tavaliselt on see allutatud kordustele ja arvude seadustele. Niisamuti on ka korduvate episoodide edasiandmisega muinasjutus. Küll võib see olla seotud gradatsioonilise tõusu ning kordusega, aga põhimõtteliselt see olukorda ei muuda. Eelnevast aga sõltub suurel määral muinasjuttude omapärane sõnastusstiil. Tõenäoliselt on selline olukord tingitud paljus muinasjuttude mnemotehnikast, mis aitas välja kujundada ka stereotüüpse karakteriseerimise võtteid.

Muinasjuttude vormelike osade kokkusurutud sõnastuses on palju ühist püsivate sõnapaaridena esinevate kõnekäändudega. Nagu kõnekäändudes, nii lähtub ka muinasjutuvormelites poetiliste vahendite valik esteetilisest ja mnemoonilistest kaalutlustest. On siis ka mõistetav, miks üsna mitmed muinasjutu stereotüüpsed vormelid hakkavad elama iseseisvalt ning leiavad kasutamist kõnekäänuna või vanasõnana. Ja suur osa neist on just kaheosalised, vormilt lähedased laiendatud sõnapaaridele, sisaldavad vastandamist ja parallelismitaolist kõrvutamist. Kõnekäänuna (või ka vanasõnana) võtab niisugune vormel kokku selle muinasjutu ideelise mõtte, kust ta pärineb. Sellised on: *Tõbine kand tervet, puulkoolu elavat*⁸ (H III 11, 710 < Plv); *Inämb iks kui ilma ja paremb kui pallas vesi*⁹ (H III 26, 385 < Kan); *Kondille olet kui härg, moistuselle vähämb kui mähilane* (H, Wiedemann, 2, 164/5 < Vö); *Enämp helli [= häält] kui villu*¹⁰ (H IV 4,

⁸ Mt. 4. Fraas *Tõbine kannab tervet* on kasutatud piltliku kõnekäänuna paraneva haige kohta (ERA II 138, 454 < Rõu ja Ran).

⁹ Mt. *176 Andr. («Loomade õlu»); esineb ka vellerismina (ERA II 196, 467 < Lai jm.).

¹⁰ Mt. «Härg ja mesilane» (Aarnel puudub); vt. lisaks H II 19, 779 < Tõs, E 3955 < Jä).

529 < Rõn); *Ei saa piima ega villu: lüpsa kui sikku ja niida kui siga, mis karva saad, see metsa kargab*¹¹ (E, Vanahõbe, 71) jt. Viimastele on omane, hoolimata motiivi püsivusest, võrdlemisi suur sõnastuslik varieerumine. See võib esineda ka selgitusega rahvapärase võrdlusena, kus otseselt viidatakse kõnekäänuga seotud jutule. Samuti võib väljend olla kasutusel vellerismina¹². Muinasjutuvormelitega on ühendatav ka retoorilise küsimusena eksisteeriv *Kes tegi? Ise tegi* (E, 1914, 36), mida kasutab väga vana antiikne süžee, meil tuntud muinasjutt «Kurat ja mõisa rehepapp» (mt. 1135).

Muinasjutu vormelitena on kasutusel ka vanasõnu. Nii on terve muinasjututüüp 837 üles ehitatud vanasõna meenutavale vormelile *Mis teed, teed endale*, vanasõnana kasutatakse mt. 843 *-le tagasiviidavat vormelit *Tiks täna, teene hooime, ikka suur tükk väheneb* (ERA II 291, 218 < Kul), mt. 137 kasutab vormelina väljendit *Siga jääb seaks*, mida tuntakse ka vanasõnana. Väljendeid *Kus silm, sääl külm, kus sõlm, sääl soe*, mida tarvitatakse hõredate või katkiste rõivaste kohta (RKM II 24, 416 < Püh) ja samas tähenduses esinevat *Kus tompu, sääl tullevarju, kus vimpu, sääl vihmavarju* (H II 43, 571 < Kss) on mõnikord kasutatud mt. 920—921 vormelliku vastusena kalavõrgu kohta, milles minnakse kuninga juurde, et mitte olla ei alasti ega rõivais. Nimetatud fraase on väga mitmeti lahti mõtestatud. Näiteks kujul *Kus vilk, sääl vihmavari, kus tomp, seal tuulevari* (EKS 4° 3, 249) on kasutatud kui ketraja troosti ebaühtlase lõnga pärast.

On üksikuid andmeid ka samade väljendite kohta vellerismi vormis: «*Kus silm, seal külm, kus sõlm, seal soe*», *vanapagan ütelnud, kui heinakessis üle mere läind* (ERA II 254, 369 < Rei), mis on ilmselt ühendatav kujutelmaga rumalast kuradist (resp. Vanapaganast). Vellerism on kõnekäändudest rahvapärasele võrdlusele kõige lähem. Temagi toetub sageli naljandile ning muinasjutule. Meil on vellerisme suhteliselt vähe jälgitud.

Mõningatel juhtudel on just muinasjutu tekkelooline lõpp ühendatud vanasõnaga. Näiteks on olemas vanasõna *Põrguhaud ja papi rahakott ei saa iial täis*, samale teemale on rajatud ka mt. 785, mille mõned teisendid on just nimetatud vanasõna konkretiseerimisele üles ehitatud, ning tekkelooline lõpp käsitleb seda, *kuidas õpetaja rahakoti põhi alt ära läks* (H I 7, 236/41).

Eriti tihedad on muinasjuttude sidemed rahvapäraste võrdlustega, mis võrdlusaluses võtavad kokku muinasjutu peamise mõtte. Et vastavad muinasjutud omakorda võivad olla seotud muistenditega (näit. mt. 70 — US 35, mt. 200 — US 30, 27 jt.), siis tulevad siin arvesse kõnekäänu sidemed nii muinasjuttude kui muistenditega. Kuid vanasõnades ja kõnekäändudes võivad kajas-

¹¹ Mt 1037 (Vanapagana seaniitmine).

¹² H III 7, 201 — Vil; vt. ka J. Järviö-Nieminen, *Suomalaisia sanomuksia*, Helsinki 1959, lk. 74.

tuda ka need puhtmuistendilised motiivid, mis muinasjutusüžeedega tavaliselt seotud ei ole (US 36 — *Suu kinni nagu konnal rukkikülvi ajal*); *Tüdruku häbi ja härja suurus meie ajal kadunu*¹³ (H II 51, 732 < HII).

Muinasjutu kõrval on rahvaluule liikidest analoogilises olukorras naljandid. Osa neist on just üles ehitatud mingile kindlailmelise sõnastusega fraasile, mis mõnel juhul on kasutusel vanasõnana, lendsõnana või kaudse võrdlusena. Sellised on *Mehel mehe süda, olgu sängis ehk sängi all* (E 44704 < VMr) või *Mehel üks mehe süa: muud saa ai, sis taarige lask juuskma* (RKM II 30, 137 < Se). Ka naljandi tegelasele antud ülesanne, millele kogu naljand rajatud, on paljudel juhtudel sõnastatud traditsioonilise vormelina, näit. AaTh 1828 * *pool kirikut nutab, pool naerab*, mis kasutab nii traditsioonilist kordusvõtet (*pool-pool*) kui püsivat sõnapaari (*nutab-naerab*).

Muinasjutu ja kõnekäändude suhted ilmnevad vastastikustena mitte ainult vormelites. Nii kasutab muinasjutt kõnekäänu piltlikkust, viidates vastavate väljendite otsese ja üle kantud tähenduse vastandlikkusele. Sellele ongi rajatud mitmed muinasjutud rumalast kuradist: mt. 1006 (*silma viskama*), mt. 1012 (*laste puhastamine*) jt.

Terve rida muinasjutte konkretiseerib ilmekaid võrdlusi ning teisi piltlikke väljendeid, mille taustaks ning pildi ereduse pidevaks allikaks jääb rahvajutt. Sellised on: *Vähilt villa laenamise*¹⁴ motiiv, *vahid nagu rebane hobuse mokka* (mt. 115), *karuteene* (mt. **163 Medne), *sitaka küpsetamine rebase poolt mullusel tuleasemel* (mt. *65 Medne), *varese valgeks minemine* (mt. *232 Medne), *hunt lamba naha sees* (mt. *166 A Medne). Mt-s 720 («Vaenelaps käöks») laseb võõrasema vaeslapsel *sõelaga vett tuua* (H, Kase 101-a < HII), sama ülesande esitab mt. 675 kuningas oma väimehekandidaatidele (H, R 1, 357/9), aga sama motiiv on aluseks üldiselt tuntud kõnekäänule ning ilmselt viimasest tuletatud vanasõnale *Kui kaua vesi ikka sõelas seisab* — pillaja kohta (E, Vanahõbe, 80) või *Kas sõglah vesi püsüs* (H II 33, 406 < Rõu). Sõelaga vett kandes otsustatakse ehituse asukoht (EKRK I 12, 55/7) jne. Niisiis võib sama motiiv läbida peaaegu kõiki liike, kusjuures iga žanr arendab teda oma funktsiooni ja spetsiifika kohaselt. Mitte alati pole selge, millises liigis ta esineb algupärasena. Viimati esitatud näites on püsiv motiiv (*sõelaga vee kandmisest*) ilmselt pärit võrdlusekujulisest piltlikust kõnekäänust (*See on just kui sõelaga vee kandmine*), mida kasutatakse asjatu töö iseloomustamiseks.

¹³ Halliste-Karksi alalt pärinev muistend.

¹⁴ Aarnel puudub vastav mt., meie käsikirjalistes kogudes leidub 3 üleskirjutust Tarvastust ja Viljandist (E. 3532; E. 7097; E. 30694; kõnekäänu kohta leidub üleskirjutusi alates A. Th. Hellest — nr. 525).

Rahvaluule lühivormide nimetatud liikide kõrval on muinasjuttudega seotud ka mõistatused. Rühm muinasjutte (mt. 920—929, 875) on otseselt üles ehitatud mingi mõistatuse lahendamisele ning neid nimetataksegi sellepärast mõistatusmuinasjutuks. Viimastes on mõistatuse sõnastus püsivam jutu muust tekstist ning suhteliselt suurema iseseisvusega, mistõttu nad võivad esineda ka iseseisvate mõistatustena.

Samasugust mõistukõnelist ütlemist võivad aga kasutada vanasõnadki (samuti kõnekäänud), näiteks *Kui teed hea maha, pane parem ümber* — kui külvad vilja maha, tee aed ümber (E 1929, 38) — vrd. mt. 921 esineva stereotüüpse vastusega küsimusele *Kuhu läks isa (vend)? Isa läks heale paremat ümber tegema*, mis tähendab, et *isa läks põllule aeda ümber tegema*. Sellele lähedane on teine küsimuse-vastuse paar *Kus on ema? — Ema teeb head paremaks* jne. Fraasid on nii siin kui seal üles ehitatud püsivale sõnapaarile *hea-parem*.

Kuid teisteski muinasjuttudes võib mõistatuste motiive ette tulla, mis samal ajal kajastuvad ka kõnekäänudes või vanasõnades. Huvitav on siinkohal muinasjuttus, mõistatuses ja kõnekäänus esinev *naiste tahk ja kana ninarätik* (mt. 1173*). Mõnikord võib sama motiivi kohata isegi vanasõna vormis (AIÄLE, 89; E, 1914, 59). Nimetatud motiivi erivariandiga on tegemist järgmises üleskirjutuses: «*Kolme asja ei tea vanakuratki: mis on naiste kõhukivi¹⁵ ja kaelarangid ja kana suurätik*. Naised kõhutavad nuga igaspool — kord kausipõhja vasta, pliidi ääre vasta või uksepaku pääl, võta kinni, mis see õige on. Kaelarangid = kaelkoogud — lähuvad metsa seenele või marjule, paelatükk taskus, üksikas-puha mis kaikal paelad külgi ja korvid otsa, temal kaelkoogud. Ja kana suurätik, kus ta oma nokka pühib, no anna sellele asjale üks nimi (RKM II 40, 158/9 < Hää). Mõistatuse *Naiste tahk ja kana suu-(nina-)rätt?* vastusteniagi tulevad arvesse *põrand, koldekivi, maa, ukse pakk, ukse esine, liiv, ahju nurk, kana tiib, padi* jne. Seega väljendab ka iseseisvunud mõistatuse lahenduste rohkus mt. 1173* mõtte.

Eespool esitatule on, analoogiline naljandis, vanasõnas, mõistatuses ja piltliku kõnekäänuna esinev *ree rasv*. Naljandis (H II 58, 76 < Jür, H III 21, 925/7 < Ote; E 22135 < PJg jm.) läheb talumees kauplusest ree rasva (= lund) küsima. Sama küsimus on tuttav mitmeastmelise lahendusega mõistatustes: *Mis asja pole poest suada mette? — Kaht asja pole poest suada mette: naiste ranga ja ree rasva*. — kaelkookusid ja lund (ERA II 191, 430 < Muh; vt. ka ERA II 189, 281 < Püh), aga ka kujul *Mis on ree rasv? Ree rasv on lumi* (H II 28, 70 < Äks). Viimase teisendi lahenduse sõnastus on kasutatav ka vanasõnana (RKM II 82, 347 < Pöi).

¹⁵ kõhukivi, kõhutamise kivi = luisk.

Mitmesugused nõidusvormelid, kuigi nad ei tarvitse enam uskumustega seotud olla, võivad muutunud funktsioonis leida kasutamist kõnekäändudena. Nõidusvormelid oma algsel kujul on olnud kõige ilmekamaks väljenduseks usust sõnajõusse, millega kasutajale soodsa suunas püüti mõjutada vaenulikke haldjaid looduses ja taotleda edu ja õnne kõikidel aladel¹⁶. Sellest usust sõna maagilisse jõusse on tugevaid jälgi, meie muinasjuttudes ja muistendites esineva põrgusse saatmise motiivi näol (vt. AaTh mt. 361, 465, 475, 565 jt.; Aa muist. 36 jt.¹⁷). Viidatud jututüüpides võib see ette tulla lähtemotiivina, mis viib tegelase põrgusse, kuradi võimusesse jne., et siis süžeed edasi arendada muinasjutulooika ja -seaduste kohaselt. Kirjeldatule lähedane on ka mt. 401 ühes Ambla teisendis (E 6392/96) esinev lähtemotiiv sellest, kuidas kuningaproua soovib oma halva tütre kaarnaks. Oluline on see (mis ilmselt väljendab kunagist usku), et kõikjal toimus sõnasõnalt nii, nagu oli soovitud. Üsna tüüpiline on selline algusmotiiv mt. 361 ja 565-le. Esimeses vannub tavaliselt vana sõdur (ka madrus või teomees) «Kurat võtku mind!» või «Kurat võtku, et üks inimene nii vaene on!» Selle peale ilmub kurat, kes võtab ta oma võimusesse. Mt-s 565 (ka 715) käsib rikas vend (mõnikord ka mõisnik) vaesel mehel põrgusse minna («Mine põrgu!»), kui see tuleb talt midagi paluma. Vaene lähebki. Siit saab jutt süžeelise arengu. Muidugi avaldub siin ka õige tugevalt sellise motiivi rahvapedagoogiline funktsioon nagu reas käskudes ja keeldudes (Naine ei tohi vilistada, sest see on põrgusse kuulda; leiba kastes peab rätik peas olema¹⁸ jt.). Viimasele toetudes on põhjust oletada, et usu taandumisega sõnomaagiasse ongi sellistes motiivides just pedagoogiline funktsioon esiplaanile nihkunud ning ühtlasi ka juttude elujõudu säilitanud. Ülal- käsitletud juttude vormelikud osad on retoorilise hüüatuse vormis ning esinevad iseseisvate kõnekäändudena. Viimaste hulk on märkimisväärselt suur (*Mine metsa! Sõida põrgu!*). Niisugused käsud (mõnikord ka keelud), eriti kui nad on antud afekteeritult, esinevad ikka hüüatuste näol, mis on sageli robustsed. Seetõttu on ka arusaadav, miks jutud neist kooruva didaktikaga kutsuvad selliseid fraase vältima.

Vormelliku ilmega on paljud tavadega seotud lausumised. Siia kuuluvad mitmesugused ütlemised, mis on seotud pulmakomme-

¹⁶ M. Gorki, Kirjandusest, Tallinn 1947, lk. 385.

¹⁷ EKS 8° 1, 618; ERA II 58, 131/5 < Jür; E 13361/5 < MMg; H II 56, 521/46 < PIt; S 61515 < Se; H II 32, 259 < Rõu jt.

¹⁸ Vt. M. Põdder, Tõe tuum ebausku koore all. EKms Aastaraamat 1883, lk. 3—28. Vrd. L. Simonsuuri, Mytillisiä tarinoita, lk. 19.

tega. Vastsele noorikule on tanutamisel öeldud: *Unusta uni, mälesta mälu, aga pea noor mees meeles* (H II 10, 244 < Kuu). Perekondlikest tavadest, mille kohaselt kogukonnal tuli oma liikme eest hoolitseda ning teda abiellumisel aidata, on ilmselt välja kasvanud ka *Aidake armetumat, vilets viiakse mehele* (ERA II 25, 296 < Pde < Tür).

Väga paljud vormellikud lausumised on seotud inimese töö alguse ja lõpuga, et sõnaga mõjutada töö edukat kulgemist sel momendil või tulevikuski. Kangast alustades on öeldud *Täna üles, homme maha ja tunahomme tuhka* (H II 17, 965 < Noa), kui uus leivalabidas esimest korda ahju läheb, siis pidi ütleva: *Saa tõstma, saa tooma, / saa nälga ära viima* (H II 9, 73 < VNg); õlut või kalja tehes on lausunud *Mede taar (~õlu) hapnema, külanaised kaklema* (ERA II 177, 448 < Vil) või *Kes juob, sie juobnuks saagu, / kes maitseb, sie maha langegu, / tükk nenä päält ärä* (H IV 6, 261 < Kuu) jt. Mõned neist lausumistest on pikemad, laululise arendusega ning ette kantud viisiga (EUS IX 168 < Rõu). Olgu paralleelse näitena lausumistele «Kalja laul», millest osa värsse on kasutusel iseseisvate lausumistena:

Meie kali hapnema,
 Küla naised taplema:
 Mehed mütsuda mürama,
 naised tanuta tralama.
 Kes maits, maha satas,
 kes joose, joobnus jääse
 Kõike tehku meie kali,
 mis siin ilmas võimalik,
 pulmalisel (~pidulisel) kasulik (E 17237 < Võn).

Maagiliste lausumistega on püütud mõjutada ka rõivaste ja jalanõude vastupidavust: uut rõivast selga pannes öeldud: *Auk sulle, paik mulle* (H II 25, 195 < Hel), ise sealjuures teise rõivast puudutades, uusi pastlaid jalga pannes on soovitud: *Päe paksused, kivi kõvadused, / ühed paslad, üheksad paelad* (H II 27, 1015 < Kod). Niisuguseid vormellikke lausumisi on kasutatud üsna rohkesti ning raske on leida eluala, kus seda pole tehtud. Ja kuigi usk sõnamaagiasse on kõikuma lõõnud või hoopiski kadunud, võidakse väljakujunenud kivinenud väljendit ikka veel siin-seal lausuda. Kuigi vormel ise on väliselt võib-olla täiesti endiseks jäänud, on suhtumine temasse kardinaalselt muutunud: tõsist usku sõnasse asendab enamasti humoristlik toon. Õige paljud neist kasutavad mitmeosalist liigendust ning laiendatud sõnapaaridele omast vormi. Siia tuleb lugeda järgmisi fraase: *Au olgo sulle, häbi olgo mulle* (H I 3, 123 < Sa); *Siu küsida, miu teeda* — öeldakse, kui ei taheta vastata mingile küsimusele (H II 30, 571 < Nõo); *Muid naarma, hinnäst ikma; suust vällä, nõnast kõik taasperi tagase* (RKM II 30, 168 < Se). *Sina vanaks, mina nooreks, kuu kullakarvaline* (E, 1929, 34). Tähelepanav on siin mitte

ainult laiendatud sõnapaare meenutav väline vorm, vaid ka püsivate sõnapaaride otsene esinemine (*mina-sina, au-häbi, vana-noor* jt.). Sama näeme ka nendes nõidusvormelites, mida oluliselt enam ei kasutata (ka muutunud funktsioonis mitte), nagu saksa viha või kohtusõnades: *Mina hunt, sina lammas* (E 52712 < Kuu), *Kohus lambaks, mina hundiks* (E 57977 < Kuu) jt. Rohkesti püsivaid sõnapaare sisaldavad juba nõidussõnade vanimad teadaolevad üleskirjutused, näiteks piksekahja sõnad 1632. aastast: *Endsa weddy wie ne pimme pilwe, so pele, lane pele, ella lascko künnny pele, külwy pele* (P. Ariste dešifreering on järgmine: *Öndsa vetäi, vii ne pimme pilve soo pääle, lane pääle, älä lasku künni pääle, külvi pääle*)¹⁹. Rida püsivaid sõnapaare (*sõrved-sõrad, künd-külv, suure soo-lai laane*) leidub ka 1644. aastal üleskirjutatud pikse palve tekstis.²⁰

Analoogilisi suhteid kohtame ka rahvapärase võrdluse ning nõidussõnade vahel. Osa lausumisi, millele on omistatud maagilist jõudu, kasutavad ka võrdluse vormi, kusjuures nad arvestavad rahvatraditsioonis üldiselt kehtivat karakteristikat loomadele jt. Näit.: Kui sead ei söö, tuleb teha järgmist: «Tee söök valmis, võta 3 tulesütt, keeruta igäühte 3 korda ümber söögipange ja ütle järgmised sõnad: *söö kui siga* (esimese ringi aeg), *ahnitse kui hobune* (teise ringi aeg), *lõvesta kui hunt* (kolmanda ringi aeg) . . .» (H II 49, 942 < KJn). Püsivat sõnaühendit, mis avaldub rahvapärase võrdluse võrdlusalusena, leiame mitmesugustes nõidussõnades sageli, näiteks analoogiamaagial baseeruvates muhu sõnades: «Oled sa nii suur kui Maarja Kirik, siis pead sa nii pisikeseks saama kui kirp, kuivama ja kaduma nii kui vana kuu taevas» (E, StK 11, 63 < Rap). Püsivat sõnaühendit, mida kohtame kõnekäändudes, näeme ka dialoogivormilistes nõidumissõnades, näit.:

«Kui koerakutsikas kasvama toodi, siis pandi ta paeasse ja natuke tuld pandi alla. Üks läks siis ja hüüdis läbi leitseaugu kolm korda: «Mis sa keedad seal?» Teine vastas toast: «Keedan hundile osa». Siis [võeti] kutsikas varsti paeast välja. Siis hunt ei pidanud puutama» (H II 13, 165 < Koe). Sõnaühend *hundi osa* esineb rahvapärase võrdluse võrdlusalusena (*Sikke kui hundi osa* — H IV 8, 194 < Trv), samuti on *hundi osast* juttu muistendis (Aa muistend nr. 37) ning regivärsilises rahvalauluski: *Sust saab hundile osada, | susile suu maguda, | metsalisel meelega* — H II 13, 752/3 < JJn).

Niisiis leidub samu püsivaid sõnaühendeid mis kõnekäändudeski rahvaluule väga vanades liikides. Eriti näited nõidusvormelitest osutavad, et püsivate sõnaühendite kujunemisel on minevikus olnud tähtis koht usul sõnamaagiasse.

¹⁹ E. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Tartu 1963, lk. 38.

²⁰ Sealsamas, lk. 43.

Juhul, kui tavad, millega üks või teine lausumine oli seotud, kaotasid oma esialgse tähenduse ja kehtivuse, võib vormel saada uue funktsiooni. Enamasti kasutatakse teda lihtsalt naljatlevala ütlusena ning on nimetatud sellisena jutujätkuks.

Vormeli sõnamaagiline funktsioon on kohati muutunud otse vastupidiseks. Nii on olnud Lõuna-Eestis veel 19. sajandil kasutusel täiesti tõsiselt väljend *Latse, tassa tulega, lämmä leivä laudu pääl* (H II 44, 682 < Ote), mida hiljem on kasutatud lihtsalt naljatlusena (RKM II 30, 181 < Se, RKM II 84, 525 < Ote). Ütlust on tarvitatud aganaleiva kohta, mis olevat tõesti kergesti tuld võtnud. Tule mõjutamist sõnajõuga tuleb ette nii meie kui ka teiste rahvaste traditsioonis. Jälgi sellest võime kohata ka rahvusvahelises muinasjuturepertuaaris, eriti AaTh mt. 752 A, mille stereotüüpne vormel eesti muinasjuttudes on tavaliselt kujul *Tasa, tasa, Laurits, ära mine laudile*²¹ (E 5103/4 < Krk). Samale muinasjutule toetub ka piltlik väljend tulekahju kohta *Rikas mees pess riht* (E 18820 < Rön), milles väljendub kunagine eufemistlik suhtumine tulesse kui kardetavasse nähtusesse.

Meie rahvaluule lühivormides on aga küllalt ka selliseid fraase, kus vana sõnamaagiline tähendus siiski veel on näha, kuigi nende kasutaja ei tarvitse neid tänapäeval enam käsitada maagiliste vormelitena. Niisugused on ilmselt magama minnes öeldud väljend *Tuli tuhka, pere põhku, latse lavale makame* (H II 55, 188 < Hel). Vanasõnadele läheneb tõenäoliselt ilma sõnamaagilise tähenduseta samas olukorras öeldav *Kanad puule, laisad tööle, usinad und magama* (H III 23, 100 < Hlj). Teateid nende väljendite kasutamise kohta pole meil eriti ohtralt, ometi on siin ka vastukäivaid andmeid. Nii on teateid, et väljendit *Tuli tuhka, pere põhku, lapsed laudile magama* on öeldud juhul, kui tuli ära kustub, näiteks kui peerg maha kukkus ja siis kustus (H II 26, 369 < SJn). Ülaltoodud väljendile mitme erineva sisu ning funktsiooni omistamine on tunnuslik ununemisfaasis olevatele tavadele. Jälgides aga kasvõi põgusaltki meie rahva kombestikku ja uskumusi, saame selgituse ka selle hästi kõlava ning minevikulisi olusid ning uskumusi poeetiliselt väljendava vormelliku lausumise kohta. Rohkesti on meil märkmeid selle kohta, kuidas tuld on hoitud, koguni pühaks peetud.

1) E. Poom kirjutab: «Tuld peeti väga pühaks asjaks vanal ajal, tuli oli maa peal päikese asemik, nagu päikest pühaks peeti, sammuti oli koa tuli püha. Kui tuli juhtus kottu kustuma, siis mindi kohe teisest perest tuld tooma, kui põlnud taela või muud, kellega tuua, siis võeti tükk linast riiet kätte, süüdati tules ots põlema ja joostes koju, kodus puhuti süte külge ja tuli oli jälle majas. Selle üle pidi ikka valvama, et tuli majas oleks» (ERA II 148, 483/4 < Rap).

²¹ Vt. ka Wied., *Laurits*.

2) Palju on juttu sellest, kuidas õhtul enne magamaminekut tuli maeti tuhkhauda, et sealt hommikul teda uuesti lõkkele puhuda (ERA II 193, 156/7 < Trm) jt.).

3) Tuliste süte kinnimatmise käsku on ka puhtmütoloogiliselt seletatud: a) «Kui koldes tuha sees tule silm hõõguma on jäänud, siis tuleb seda kinni matta, muidu jääb selle silm, kes teda näeb ja mitte kinni ei mata, pääle surma perani lahti. Seda sõna räägivad vanad inimesed ja usuvad, et see kindlaste nii olema saab» (H II 43, 231 < Pst).

b) Kes tuld kinni ei mata, selle silmad jäävad surses lahti (EKS 4° 5, 340 < Krj).

Kõigest eelnevast paistab viimaste teadete mütoloogilisest kestast hoolimata reaaleluline tagapõhi: 1) tuletikkude jm. tule-süütamise vahendite puudumise tõttu oli tuld vaja säilitada, 2) tule eest pidi hoolitsema, et sellest kahju ei tekiks. Ettevaatusabinõudest räägivad mitmesugused kombestikulisel momendil. Nii oli tules ühendatud 2 vastandlikku poolust: kasulik ja äärmiselt ohtlik. Selle kõigea on seletatavad ka meie rahvauskumustealased küllaltki arvukad teated, mis on seotud tulega, sellega on seletatavad tule austamine, keelud tule reostamise ning tulega mängimise kohta (on keelatud tulle sülitamine, tule segamine jalaga jne.), samuti sõnajõuga tule mõjustamine inimesele soovitud suunas. Viimasest on jäljed ka ülaltoodud väljendeis (*Tuli tuhka* jne.).

Mõned tekstid viitavad otseselt asjaolule, et usu kadumisega sõnamaagiasse on püütud vormellikke väljendeid, kus see usk avaldus, koguni parodeerida. Wiedemann esitab väljendi *Kuns kuuljale, taba teadjale* (AIÄLE, 89), mis ilmselt väljendab seda usku, hilisemad üleskirjutused umbes samasugusest väljendist mõtestavad kogu suhtumist hoopis vastupidiselt. *Kunst kunsti pidajalle, vana viisu vedäjalle* (ERA II 63, 345 < Kam), *Kitke kunsti pidäjit, vana viiso vidajit* (ERA II 154, 406 < Se).

Muidugi on ka niisuguseid väljendeid, mis vormilt küll lähenevad vormelile, kuid mis sõnamaagilist tähendust pole kunagi kandnud. Niisugused on kaebaja pilkamiseks öeldud *Kaiba kassile, räägi räimele, vaetle vana emisele* (ERA II 79, 360 < Mih). *Ütle, ütle üttil', kaiba, kaiba kassil', konnaga käi kohut* (ERA II 59, 19/20 < Hää) jt.

Vormellikes väljendites võib märgata funktsiooni muutust ka seoses sõnade polüseemilisuse ning tähenduse hargnemisega. Väljend *Olgu ohuks, aga mitte rohuks* on kasutatud (maa)rohtude kohta (H III 13, 369/70 < PJg), kusjuures sõna *oht* on siin ka itsevahendi tähenduses, mis on ilmselt selle sõna varasem tähendus, samuti nagu A. Th. Helle grammatikas esinevas vanasõnaski *Pole surma vastu ohtu ega rohtu* (Helle, 368). Wiedemanni sõnaraamat annabki sõnale *oht* mitu tähendust, tuues näitena ka vormelliku väljendi *Olgu ohuks, mitte tarvis*. Eiseni kogu-

des esineb sama väljend veidi teisedatud sõnastuses *Olgu ohuks, kui ei ole rohuks* (E, 1929, 43), mida võib juba kahes tähenduses kasutada: 1) eelmisega kattuvus mõttes; 2) *oht* on tänapäeva kirjakeeles kasutatavas tähenduses. On ka selliseid vanasõnu, kus *oht* on täiesti viimati mainitud tähenduses ning esineb samal kohal kui sõna *tõbi*, vrd. ühe vanasõna kaht teist: *Koera keele otsas on rohi, kassi keele otsas tõbi* (ERA II 69, 642 < Krk) — *Koera keele sees üheksa rohtu, kassi keele sees üheksa ohtu* (H II 33, 507 < Han). Kõrvalise tähtsusega pole siin paralleelsete sõnade (*rohtu-ohtu*) vormilised omadused. Olulisel määral sõltub sellest nende kasutamine traditsioonilises kontekstis.

9

Sellele kõigele lisaks arvestab kõnekäänd rahvapärases karakteristikas väljakujunenud ning üldiselt maksvaid tõekspidamisi loomade, lindude ja mitmesuguste loodusnähtuste kohta, mis avalduvad kõigepealt uskumustes ja juttudes, samuti arvestab kõnekäänd rahvatraditsioonis püsivaid vastandeid (*hunt-lammas, kass-hiir, koer-kass, elama-surema, kuld-muld* jne. jne.). Kõiki neid võib kohata niihästi lauludes, juttudes, vanasõnades, kõnekäändudes kui ka mujal. Analoogiline on olukord traditsiooniliste sünonüümidega ning samasse mõistete ringi kuuluvate püsivate sõnapaaridega (*liha—kala, hunt-karu, pada-katel, surm-kalm, haigus-tõbi* jt.).

Kõnekäänu suhted rahvaluule teiste liikidega põhinevad püsival sõnaühendil, mida mitmed žanrid võivad samaaegselt kasutada. Kuigi folkloori teiste liikidega võrreldes on kõnekäänud lihtsamaid ning ilmselt ka vanimaid, ei saa alati väita, et üks või teine sõnaühend oleks algselt just kõnekäänust pärit. Kõnekäänu-repertuaar tervikuna sisaldab ju palju erinevatesse ajajärkudesse kuuluvaid kihte. Aegade jooksul on fraasid lihvunud, sõnaühendid tihti lausa kivilinenud ning neid kantakse põlvest põlve edasi, kusjuures nad võivad saada koguni uue, mõnikord lausa vastupidise sisu ja funktsiooni. Nii võib laul või jutt kasutada kõnekäänu kujundit, seda laiendada, välja arendada ja konkretiseerida mitmesugusel viisil, kuid ka kõnekäänd saab teinekord laulust terveid fraase, kasutab samu kunstilisi vahendeid nagu laul või mõni teine žanr.

Lühendid

- Aa = Aarne, A., Estnische Märchen- und Sagenvarianten, Verzeichnis zu den Hurt'schen Handschriftsammlung gehörenden Aufzeichnungen mit der Unterstützung der Finnisch-Ugrischen Gesellschaft, FF Communicationes N : 0 25, Hamina 1918.
- Aa mt. = muinasjututüüp Aarne kataloogi järgi (FFC 25).
- AaTh = Thomson, S., The types of the folktales. A Classification and Bibliography Antti Aarne's. Verzeichnis der Märchentypen (FFC N : 0 184, Helsinki 1961).
- AIÄLE = Wiedemann, F. J., Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, St. Petersburg 1876.
- Andr. = Андреев, Н. П., Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне, Ленинград 1929.
- Clare; Cl I—IV = KM KO OES M. A. 31—34.
- Даль = Даль, В., Пословицы русского народа, Москва 1862.
- E = M. J. Eiseni käsikirjaline rahvaluulekogu.
- EKNK = Eesti Kirjanduse Seltsi käsikirjaline rahvaluulekogu.
- EKRK = TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri käsikirjaline rahvaluulekogu.
- EKS = Eesti Kirjameeste Seltsi käsikirjaline rahvaluulekogu.
- ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline rahvaluulekogu.
- ERM = Eesti Rahva Muuseumi käsikirjaline rahvaluulekogu.
- E, StK = M. J. Eiseni stipendiaatide käsikirjaline rahvaluulekogu.
- E, Vanahöbe = Eisen, M. J., Meie vanahöbe. Sarjatäis Eesti rahva endist tarkust, kõnekäänusid ja ütlist, Tartu [1913].
- EUS = Eesti Üliõpilaste Seltsi käsikirjaline rahvaluulekogu.
- E, 1914 = Eisen, M. J., Eesti vanasõnad. Suurest korjandusest kokku põimitud, Tartu [1914].
- E, 1929 = Eisen, M. J., Eesti vanasõnad. Suurest korjandusest kokku põimitud —. Teine täiendatud trükk, Tartu 1929.
- Göseken = Göseken, H., Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Reval 1660.
- H = J. Hurda käsikirjaline rahvaluulekogu.
- Helle = [Helle, A. Th.], Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, Halle 1732.
- Kuusi = Kuusi, M., Vanhan kansan sananlaskuviisau, Porvoo 1953.
- Laugaste = Laugaste, E., Valimik eesti rahvalaule, Tallinn 1948.
- Лаутенбах = Лаутенбах, Я. И., Очерки из истории литовско-латышского народного творчества. Опыт сравнительного изучения. Параллельные тексты и исследования. Часть I, II, Юрьев 1896, 1915.
- Medne = Medne, A., Latviešu dzīvnieku pasakas, Rīga 1940.
- mt. = muinasjututüüp.
- Normann = Normann, E., Valimik eesti vanasõnu, Tallinn 1955.
- Peterson, Rr. = Peterson, E., Ennemuistsed jutud Reinuvaderist rebasest. 3. trükk, Tallinn 1920.
- RKM = ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjaline rahvaluulekogu.
- S = Setu käsikirjaline rahvaluulekogu.
- US = tekkemuistend (Ursprungsage) Aarne kataloogi järgi (FFC 25).
- Vestring = S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamatu käsikiri. OES M. B. 69.
- Wander = Wander, K. Fr. W., Deutsches Sprichwörter-Lexicon. Ein Hausschatz für das deutsche Volk. Erster Band. Leipzig 1867, Vierter Band 1876.
- Wied. = Wiedemann, F. J., Estnisch-Deutsches Wörterbuch, St. Petersburg 1869.

О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ ПОГОВОРКИ С ДРУГИМИ ЖАНРАМИ ФОЛЬКЛОРА

И. Сарв

Резюме

Поговорку, в отличие от других жанров фольклора, характеризует зависимость от контекста, в котором она встречается. Различный контекст и дает возможность одно и то же устойчивое словосочетание употреблять в различных значениях. Особенно много возможностей для этого имеют устойчивые парные сочетания (*kuulma — nägeta, kuld — muld jt. — слышать — видеть, золото — земля* и др.). Простое парное сочетание слов является начальной единицей народного выражения, на основе которой могут возникать различные поговорки, а также и другие выражения (пословицы, загадки, песни или же группы стихов и т. п.).

Многочисленные параллели с другими жанрами фольклора позволяют предполагать, что устойчивое парное сочетание может быть основанием для параллелизма в старинных эстонских народных песнях: очевидно, что его структурный принцип вырос из устойчивых парных сочетаний. Центральная роль устойчивых парных сочетаний в группах параллелизма подтверждается, в свою очередь, связью между устойчивыми парными сочетаниями, существующими в качестве поговорок, и параллелизмом рун. Повторения слов, представляющие простейшие и, вероятно, первые художественные средства, явились, очевидно, поводом для возникновения парных сочетаний. В дальнейшем развитие поговорок и песенной традиции происходило при взаимной поддержке и влиянии. О влиянии песни на поговорку свидетельствуют многочисленные отрывки из песен, которые существуют в функции поговорки. Такую самостоятельность приобрели, в особенности, стереотипные стихи. У песен и поговорок также имеется ряд общих образов, образных выражений (*hobuse unenägu, Viru vägavad, tere kündmine jt. — свидение лошади, ворота Виру, вспашка моря* и др.). Часть мотивов встречается еще и в других жанрах, например, в народных сказках (ворона, ждущая смерти лошади, и др.).

Краткая форма находится в особенно тесных отношениях со сказками и анекдотами в виде образов с постоянной формулой, которые используются в качестве поговорок и пословиц. (*Tõbine kannab tervet; Tiks täna, tiks homme, küll suur tükk ikka väheneb jt. — Больной несет здорового; Стук-постук сегодня, стук-постук завтра, уж большой кусок уменьшится и др.*). Аналогичные отношения и у сказок с загадками. В качестве поговорок в измененной функции могут употребляться и бывшие магические формулы, которые в первоначальном виде представляли собой са-

мое прямое выражение веры в магию слова. Отношение к фразе в этом случае изменилось: серьезная вера в силу слова уступила место юмористическому тону. Устойчивые парные сочетания, а также образы, встречающиеся в народных сравнениях, довольно широко используются в магических формулах. Взаимоотношения поговорки с другими видами фольклора основаны на устойчивом словосочетании, которое одновременно может быть использовано в различных жанрах. Несмотря на то, что поговорка — простейший и вместе с тем явно старейший жанр фольклора, нельзя всегда утверждать, что первоначальное происхождение того или иного словосочетания восходит именно к поговорке. Так, песня или сказка может использовать образ поговорки, расширить его и различными способами конкретизировать, но и поговорка заимствует из песни целые фразы, использует те же художественные средства, что и песня или какой-нибудь другой жанр. Но с течением времени отшлифованные и окаменевшие фразы могут приобрести новое, иногда прямо противоположное содержание и другие функции.

ÜBER DAS VERHÄLTNISS DER SPRICHWÖRTLICHEN REDENSART ZU DEN ÜBRIGEN GATTUNGEN DER VOLKSPÖESIE

I. Sarv

Zusammenfassung

Im Gegensatz zu den übrigen Gattungen der Volksdichtung ist für die sprichwörtliche Redensart ihre Abhängigkeit vom Kontext bezeichnend. Innerhalb verschiedener Textzusammenhänge kann eine und dieselbe feste Wortverbindung in unterschiedlichen Bedeutungen auftreten, was besonders häufig bei den festen Wortpaaren zu beobachten ist (*kuulma* [hören] — *nägema* [sehen], *kuld* [Gold] — *muld* [Erde] u. a.). Das einfache Wortpaar stellt die Grundeinheit des volkstümlichen sprachlichen Ausdrucks dar und kann sich zu verschiedenen sprichwörtlichen Redensarten sowie zu anderen Formen des sprachlichen Ausdrucks (Sprichwörtern, Rätseln, Liedversen und ganzen Versgruppen u. a.) weiterentwickeln. Zahlreiche Gegenüberstellungen aus anderen Gattungen der Volkspoesie lassen vermuten, daß das feste Wortpaar dem Parallelismus zugrunde liegt, da dessen strukturelles Prinzip offensichtlich aus dem festen Wortpaar erwachsen ist. Der Zusammenhang zwischen den in der heutigen Sprache als sprichwörtlichen Redensarten erhaltenen festen Wortpaaren und dem Parallelismus beim alttestnischen alliterierenden Vers wird durch

die zentrale Rolle der Wortpaare in den parallelen Sätzen erhärtet. Den Anlaß zur Entstehung von festen Wortpaaren gab aller Wahrscheinlichkeit nach die Wortwiederholung, die zu den einfachsten und offensichtlich auch ältesten künstlerischen Mitteln gehört.

Die spätere Entwicklung der sprichwörtlichen Redensart und des Liedes läßt wechselseitige Unterstützung und Beeinflussung erkennen. Vom Einfluß des letzteren auf die erstere zeugen die zahlreichen Liedbruchstücke, die heute als sprichwörtliche Redensarten ein selbständiges Dasein führen. Eine solche Eigenständigkeit ist gerade stereotypen Versen zuteil geworden.

Ferner sind den Liedern und den sprichwörtlichen Redensarten eine Reihe von Redefiguren und bildhaften Ausdrücken gemeinsam (*hobuse unenägu* — der Traum eines Pferdes, ein Pferdeträum, *Viru väravad* — die Viru-Pforte, *mere kündmine* — das Pflügen des Meeres usw.). Ein Teil der Motive reicht aber noch in andere Gattungen der Volkspoesie hinein, wie z. B. in die Volkserzählung (die auf den Tod des Pferdes wartende Krähe u. a.). Enge Beziehungen bestehen zwischen den kleinen Dichtungsarten und den Märcen und Schwänken, wobei die Verbindung durch formelhafte Wendungen, die entweder als selbständige sprichwörtliche Redensarten oder aber als Sprichwörter im Gebrauch sind (*Tõbine kannab tervet* — der Kranke trägt den Gesunden, *Tiks täna, tiks homme, küll suur tükk ikka väheneb* — ein Stückchen heute, ein anderes morgen, und bald ist vom großen Stück nichts mehr übrig u. a.) hergestellt wird.

Mit veränderter Funktion finden sich unter den sprichwörtlichen Redensarten auch alte magische Formeln, die in ihrer ursprünglichen Gestalt den Glauben an die Wortmagie deutlich zum Ausdruck brachten, heute aber eine humoristische Färbung angenommen haben. In bemerkenswertem Umfang machen diese Beschwörungsformeln von stehenden Wortpaaren, daneben auch von so manchen bei volkstümlichen Vergleichen auftretenden Redefiguren Gebrauch.

Die Beziehungen zwischen der sprichwörtlichen Redensart und den übrigen Gattungen der Volkspoesie gründen sich auf die feste Wortverbindung, die von verschiedenen Gattungen gleichzeitig benutzt werden kann. Obwohl die sprichwörtliche Redensart eine der einfachsten und offensichtlich auch ältesten Gattungen der Volkspoesie darstellt, läßt sich doch nicht immer behaupten, daß die eine oder die andere Wortverbindung ihren Ursprung in der sprichwörtlichen Redensart hat. Auch das Lied und die Erzählung können von dem künstlerischen Mittel der sprichwörtlichen Redensart Gebrauch machen, sie auf verschiedene Weise erweitern und konkretisieren, andererseits kann aber auch die sprichwörtliche Redensart vom Liede ganze Phrasen übernehmen

und dieselben künstlerischen Mittel anwenden wie das Lied oder irgendeine andere Gattung. Die im Laufe der Zeiten abgeschliffenen und erstarrten Phrasen können aber auch neue, manchmal den ursprünglichen völlig entgegengesetzte Bedeutungen und Funktionen erlangen.